

Bosna-Hersek'ten Anadolu'ya Göçler

Musa GÜRBÜZ
ASAM Türkiye Araştırmaları
mgurbuz@asam.org.tr

Ayşe ÖZKAN
Gazi Ü. S.B. Enstitüsü
ayseozkan1@mynet.com

Özet: Rumeli Beyler Beyliği'ne bağlı ve askeri maksatlarla kurulmuş idari bir bölge olan Bosna sancağında/Bosna Hersek'te hâkimiyet kurma bölgesel güçler açısından özel bir önem arz etmekteydi. Bosnalıları kendi taraflarına çekmek suretiyle hâkimiyet kurmak isteyen Sırlar, Hırvatlar, bölgeyi kendi kültürel yaşam alanı olarak gören Avusturya-Macaristan ve bölgedeki hükümler devlet Osmanlılar arasında mütemadiyen bir çekişme yaşanmaktaydı. Bu çekişme bir dramı da beraberinde getirmekteydi. Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesi, bir taraftan kendisiyle beraber bir halkın göç etmesi, diğer taraftan da başka bir ülkenin tahakkümü altına giren Türk-Müslümanların statülerinin değişmesi ve insanlık dramlarının yaşanması anlamına gelmektedir. 1875 isyanı Bosna-Hersek sorununu uluslararası bir platforma taşıdı. 1878 yılında bölgeyi işgal eden Avusturya'nın bölgeyi ilhakı olan 1908 tarihine kadar çeşitli nedenlerle birçok göç dalgası yaşanmasına neden oldu.

Avusturya-Macaristan'ın işgaliyle Bosnalı Müslümanlar ilk defa siyasi bir kimlikle ve bununla ilintili taleplerle ortaya çıkmışlardır. Bu siyasi bilinç artışı bir taraftan siyasi parti olarak ortaya çıkmalarına, diğer taraftan Osmanlı Devleti'yle bir şekilde ilişkilerini sürdürme çabasına girmelerine neden olmuştur. Bu çaba yeni hükümler güç olan Avusturya'nın egemenliğini tartışma konusu yaptığı için Müslümanlar göçe zaman zaman zorlanmışlar, teşvik edilmişler veya engellenmemişlerdir. Osmanlı Devleti de onların haklarını korumak, hamiliğini sürdürmek adına bu süreçte yer almıştır. Osmanlılar bu göçleri bazen engellemeye çalışmış, mümkün olmadığı veya siyasi ve sosyal nedenlerle karşı çıkmadığı/çıkılamadığı durumlarda ise yerleştirilmelerini kolaylaştırma politikasını izlemiştir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, Avusturya, Göç, Osmanlı Devleti, Boşnak

Immigrations From Bosnia Herzegovina to Anatolia

Abstract : *The Sanjak of Bosnia, an administrative unit attached to the Governor of Rumelia and established for military purposes, was of primary importance to the regional powers as the key to military supremacy in Bosnia Herzegovina. In an attempt to gain dominance in the region the Croats and the Serbs aimed to gain the Bosnians as allies. This strategy led them into constant conflict with the Austro-Hungarian Empire which saw the region as part of their cultural heritage and the Ottomans who were the sovereign power in the region.*

The withdrawal of the Ottoman Empire from the region brought with it a two fold consequence; firstly the immigration of the peoples of the region, which chose to leave with the Ottoman authority, and secondly the start of the tragic events endured by the Turkish-Muslim peoples that remained in the region after the change in regime took place; resulting from the change in their status as citizens. The uprising of 1875 brought Bosnia Herzegovina under international focus. The annexation of Bosnia Herzegovina by Austria in 1878 which lasted until 1908 caused many waves of emigration from the region.

152

The Austro-Hungarian occupation brought with it, for the first time, a political identity to the Bosnian Muslims and bore forth related claims. Whilst this political awareness caused them to emerge as a political party, it also allowed them to endeavor to seek out possibilities to reestablish their relations with the Ottoman Empire. Due to the fact that it questioned the sovereignty of Austria in the region, this new found aim, whilst not hindering those who wished to emigrate, caused many Muslims to be forced to emigrate and many others to be encouraged to emigrate over a period of time. In order to protect the Bosnian Muslim's rights and continue its patronage over them the Ottoman Empire participated in this process. The Ottomans, in situations where staunching the emigrations was impossible followed a policy of facilitating these emigrations in situations where it could not object to them due to political and social factors.

Key Words: *Bosnia Herzegovina, Austria, Immigration, Ottoman Empire, Bosniac*

* The part of the Ottoman Empire which was in Europe.

Giriş

Bu çalışmada Bosna-Hersek'in Osmanlı Devleti'nden ayrılış sürecini, bu ayrılış sürecinde –işgal/ilhak dönemleri (1878–1908)- Bosna-Hersek Müslümanlarının sosyo-politik durumları, bu sürece bakışları, Osmanlı Devleti'ne göçleri ve bu sürgün sırasında yaşadıkları ele alınmaya çalışılacaktır.

Yabancı bir devlet işgalinin Müslümanlarda yarattığı travma, Avusturya-Macaristan'ın kendilerine karşı tutumu, bu zorunlu göçün neden ve sonuçları ve Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan'ın göç politikaları bu çalışmanın sınırlarını belirleyecektir.

Balkan devletlerinin çıkış sürecini izleyebilmek ve daha sonra ortaya çıkan fıkri hareketlerin tarihi temellerini oturtabilmek için kısaca Osmanlı öncesi Balkan tarihine göz atmak gerekmektedir. Bu bir bakıma Balkanların sahipleri olmak adına Osmanlı hâkimiyetini reddeden ve Müslümanların bu toprakların yabancıları olarak atılmaları gereğini işleyen toplulukların ne kadar kadim halk (otokton) olduklarının izahı anlamını da taşıyacaktır.

Hint-Avrupa dillerini konuşan yarı göçebe kavimler, Balkan yarımadasına M.Ö. 3500'lü yıllarda geldiler ve bu göçlerden sonra İlliryahılar, Makedonlar ve Trekler Balkanlarda kısa ve uzun ömürlü yönetimler kurdular. M.Ö. IV. yüzyılda bölgenin büyük bölümü Makedonya krallığı idaresi altına girdi.¹ Makedon idaresinin zayıflamasıyla Romalılar bölgeye hâkim olarak Roma-lılaştırma dönemini başlattılar.² İmparator I. Theodosius'un (346–395) ölümü üzerine toprakların iki oğlu arasında bölüşülmesiyle Kuzey-batı kısmı (günümüzde Hırvatistan-Slovenya) Batı Roma, geri kalan kısmı ise Doğu Roma İmparatorluğu idaresinde kalmıştır.³

Sırasıyla Got, Hun, Bulgar ve Avar akınlarının Roma İmparatorluğu'nu güçsüzleştirmesi Karpatların kuzeyinden gelen Slavların bölgede hâkimiyet kurmasına zemin hazırladı⁴. İlk etapta Avar egemenliğinde olan ve tarımla uğraşan Slav kabileleri VI. yüzyıl'dan itibaren Tuna nehrini geçerek güneye inmişler ve bölgede kısmen hükümran olan Bizans Devleti'yle karşılaşmış-

1 İrfan Kaya Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, Ankara: Seçkin Yayınları. 2003, s.23

2 K.Karpat, "Balkanlar", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, İstanbul: 1992, s. 28; M. Selver, *Balkanlara Stratejik Yaklaşım ve Bosna*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2003, s.42

3 K.Karpat, "Balkanlar", s.28

4 M. Selver, *Balkanlara Stratejik ...*, s.42

lardır. Bu durum Slavların Bizans paralı askeri olmalarına neden olmuştur.⁵ Akabinde ki süreçte Bizans İmparatoru Herakleios'un Karpat dağlarının diğer tarafından getirerek Balkanların Kuzey-Batısına yerleştirdiği Slav ve Hırvat kitleler zamanla bölgedeki ilk Slav kavimleriyle kaynaşarak Bizans'ın da yardımıyla Dalmaçya bölgesine egemen olmuşlardır.⁶

Balkanlara yerleşen ilk Slav kavimlerinden olan Slovenler, 748 yılından itibaren Frankların yönetimine girip Katolikliği benimsediler⁷ ve akabinde Cermen İmparatorluğu'nun hâkimiyetini kabullendiler.⁸

Balkanlara göç ettikleri zaman Batı Roma İmparatorluğu egemenlik alanında kalan Hırvatlar Roma'nın etkisiyle Katolikliği benimsemişlerdir.⁹ X. yüzyıl başlarında (910–1120) bağımsız bir yönetim kurmayı başaran Hırvatlar önce Macaristan krallığı ve daha sonra da 1526 yılında Macarlarla birlikte Habsburg İmparatorluğu egemenliğine girdiler.¹⁰

Sırlar ise Balkanlara yerleştikleri vakit Roma İmparatorluğu'nun doğusuna, yani Doğu Roma İmparatorluğu'nun egemenlik alanına yerleşmeleri nedeniyle hâkim kültürün etkisinde kalarak Ortodoksluğu benimsemişlerdir.¹¹ Bölgede kurdukları ilk siyasi hâkimiyet Bulgarlar yayılcılığından korunmak amacıyla Vlastimur önderliğinde gerçekleşmiştir. 925–927 ve 980–1014 yılları arasında Bulgar krallığına bağlı kalan Sırlar 1018 de tekrar Bizans İmparatorluğu egemenliğine geçtiler. Bu devletlere karşı sürekli bağımsızlık mücadelesine giren Sırlar XII. yüzyılda bölgesel güç haline gelmişler ve XIII. yüzyıldan itibaren birçok Balkan ülkesini hâkimiyetlerine almışlardır. XIV. yüzyıl da Stefan Dušan önderliğinde Sırlar topraklarını ikiye katlamışlardır. Bu büyüme 1389 Kosova yenilgisiyle Sırların Osmanlı egemenliğine girmeleriyle son bulmuştur.¹²

5 İ.K.Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, s.24

6 M. Selver, *Balkanlara Stratejik...*, s.43

7 İ.K.Ülger, *Yugoslavya neden parçalandı?*, s.25

8 N.Kenar, *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*, Ankara: Palme Yayınları, 2005, s.13

9 N.Kenar, *Bir Dönemin Perde...*, s.14

10 İ.K.Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, s.25

11 N.Kenar, *Bir Dönemin Perde...*, s.15

12 N.Kenar, *Bir Dönemin Perde...*, s.15

MÖ 700'lü yıllarda Krallıklarını kuran Makedonlar Büyük İskender döneminde Yunanistan'ı egemenliklerine alarak büyük bir devlet kurmuşlardır. VII. yüzyıl da başlayan göçlerle gelen Slav, Ulah, Bulgar kavimleriyle karışan Makedonlar neticede bağımsızlıklarını yitirmişlerdir.¹³ 864 yılında Bizans imparatoru tarafından Bulgar kralı Boris'e bırakılan Makedonya Roma'nın etkisinden uzaklaştırılmak istenmiştir. Bütün Orta-Çağ boyunca Makedonların Hristiyanlığın Roma ve Bizans egemenliği dışında kaldığı görülmektedir.¹⁴

Menşeleri hakkında çok değişik iddialar olan¹⁵ ve VII-XII. yüzyıllar arasında Sırp ve Hırvat otoritelerine bağlı ve onlarla beraber Bizans egemenliğinde yaşayan Bosnalılar XII. yüzyıl da Macar hâkimiyetine girmiştir.¹⁶ Bosna 1377 de kendisini Sırbistan ve Bosna kralı ilan eden Tvrtko I yönetiminde zirveye çıkmıştır.¹⁷ Dinsel açıdan ise, ne Katoliklik ne de Ortodoksluk Bosna'da tam bir zafer kazanamamıştır. Bu kavmin iki din sahası arasında kalması Bogomilizm¹⁸ denilen, papazlar ile Macar ve Sırp krallarının şiddetli takiplerine rağmen gittikçe genişleyip yerleşen yeni bir mezhebe zemin hazırlamıştır. Bogomillerin vaftizi, Meryem Ana ile azizler kültünü, mukaddes resimleri ve haçı reddetmeleri yanında papaz sınıfını da kabul etmemelerinden dolayı İslamiyet'i kabul etmeleri kolay olmuştur.¹⁹

Osmanlıların Balkanlara girmesi, Bizans Devleti'nin müttefiki olarak 1349 yılında Gazi Süleyman Paşa komutasındaki birliklerle Selanik şehri- ni Sırp kuşatmasından kurtarmak amacıyla gerçekleşmiştir.²⁰ 1354 yılında Gelibolu'nun alınmasıyla başlayan Osmanlı fethi 1361 Edirne, 1371 Meriç,

13 N.Kenar, s. *Bir Dönemin Perde...*, 12

14 İ. K. Ülger, *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, s.26

15 Bosnalıların menşeleri hakkında bkz, N.Kenar, *Bir Dönemin Perde...*, s.16

16 "Bosna-Hersek", *Türk Ans.* Cilt VII, Ankara: Maarif Vekâleti, 1995, s.362

17 N.Kenar, *Bir Dönemin Perde...*, s.16

18 Rahip Bogomil tarafından kurulan ve Tanrı Dostu anlamına gelen bu hareket X.yüzyıl'da Bulgaristan topraklarında doğmuş ve Balkanlar ve daha sonra da XII ve XIII. yüzyıllarda Fransa ve İtalya'yı etkisi altına almıştı. Bogolizm ile ilgili geniş bilgi için bkz: Tayip Ökiç, "Balkanlarda bogomilizm Hareketi ve bunun bir araştırmacı: Aleksandr Vasil Jevič Solovjev", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt V, İstanbul: 1973.

19 *Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara: 1992, ss.6-7

20 Mustafa Kahramanyol, "Balkanlarda Müslümanların Dünü, Bugünü ve Yarını", *Yeni Türkiye*, Sayı 3, Mart-Nisan 1995, s. 263

1389 Kosova zaferi ile ivme kazanmıştır.²¹ Bosna üzerine ilk Osmanlı akını 1386'da gerçekleşmiştir.²² Fatih Sultan Mehmet 1463'te Bosna'yı fethetmiş²³, Hersek ise 1467'de Veziriazam Mahmud Paşa tarafından ele geçirilmiştir.²⁴ Kanuni Sultan Süleyman döneminde (1520–1566) ise bölge tamamen fethedilmiştir. Eyalet statüsünde 6 sancak olarak düzenlenen²⁵ Bosna vilayeti Osmanlı idaresinin son yıllarında, Saray (merkezi: Saraybosna), İzvorik (merkezi: Tuzla), Banaluka (merkezi: Banjaluka), Bihke (merkezi: Bihaç), Travnik (merkezi: Travnik), Hersek (merkezi: Mostar), Yenipazar (merkezi: Yenipazar) sancaklarından oluşturuldu²⁶. Fethedilen topraklara Anadolu'dan muhtelif yerlerinden Türkmen ve Yörük toplulukları getirilerek iskân edilmiş ve kısa bir sürede Rumeli büyük bir Türk yurdu haline gelmiştir.²⁷ Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle bu İslamlaşma/Türkleşme dönemi sona ermiş ve tam tersine ve çok daha kısa sürede yeni bir evre açılmıştır.

Göç Olgusu ve İlk Müslüman Göçler

Göç ve göçmen meselesi Türkiye'nin son üç asırlık tarihinde karşılaştığı ve çözmek zorunda kaldığı önemli sosyo-ekonomik problemlerin en önemlisi olma konumundadır. Bu durum bir taraftan problemin sosyal ve ekonomik ağırlığıyla ilgili olup, diğer taraftan göçlerin yarattığı toplumsal travmalar ve siyasi sonuçlarıyla ilgilidir. Ayrıca bu travmaların siyasi değişimler ve iyileştirmelerle ortadan kalkmadığı ve hatta toplumsal kimliklerin oluşumunda rol alan önemli etkenlerden olduğu da belirtilmelidir.

Göç kişinin yeni şartlarda daha iyi yaşam sağlamak adına tabii, iktisadi, siyasi vb zorunluluklar nedeniyle yaşadığı cemiyet ve sosyal çevreyi değiştirerek yeni bir sosyal çevreye katılması hadisesi olarak ifade edilebilir. Bu gönüllü göç diyebileceğimiz olguyu zorunlu/mecburi göçten, tehcirden

21 Ömer Turan, "Balkan Türklerinin Dini meseleleri", *Yeni Türkiye*, Cilt 2, Sayı 16, Temmuz-Ağustos 1997, s.1744

22 *Bosna-Hersek ile ilgili...*, ss.6-7

23 M. İsen, "Balkan Müslümanları", *Türk Yurdu*, Cilt 75, Sayı 421, Kasım 1993, s. 16; M. Adalı, "Değişen Balkanlar", *Yeni Türkiye*, Sayı 1, Kasım-Aralık 1994, s.64

24 *Bosna-Hersek ile ilgili...*, s.9

25 E. Akçora, "Dünden Bugüne Bosna-hersek", *Türk Dünyası Araştırmaları Tarih Araştırmaları*, Sayı 89, Nisan 1994, s.98

26 *Bosna-Hersek ile ilgili...*, s.3

27 Ömer Turan, "Balkan Türklerinin Dini ...", s.1744

ayırان en önemli yön yeni sosyal ve ekonomik ilişkiler aramayı içinde barındırmasında yatmaktadır. Göçler ülke içinde yer değiştirmeler şeklinde olabileceği gibi, ülkeler arası ve hatta kıtalar arası yer değiştirmeler olarak da gerçekleşmektedir. Bu nedenlerle iç ve dış göç tasnifi çok sık kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin üç kıtaya yayıldığı ve geri çekilme safhasında yaşanan olaylar göz önüne alındığı vakit iç ve dış göç kavramlarının çok yetersiz kalacağı muhakkaktır. Bu olayların zaman zaman gönüllü gerçekleşmiş gibi değerlendirilmesi veya gösterilmesi, doğrudan bir sürgün hadisesinin yaşandığı gerçeğini ortadan kaldırmaz.²⁸

Göçleri zaman dilimi olarak iki ana çizgiyle ayırmak mümkündür. Birinci evre Milattan önce daha çok devletlerin sınırlarının belli olmadığı dönemlerde gerçekleşen göçler olup Avrupa etnik kültürünün temelini oluşturmuştur. İkinci evre ise milli devletlerin oluşumundan sonra yani XVIII. yüzyıldan sonra ortaya çıkan göçler olarak tasnif etmek mümkündür. Got, Hun, Avar, Peçenek, Uz, Slav, Makedon, Slav göçleri bu nevidendir.²⁹

Çalışmamıza temel olan göçler ise hem zorunluluklara istinaden yapılmış olanlar, hem de ülkeler ve hatta kıtalar arası gerçekleşmiş olanlardır. 18. yy.dan itibaren Avrupa'daki topraklarından, Balkanlardan geri çekilmek durumunda kalan Osmanlı Devleti terk ettiği topraklardaki eski tebaasını bulundukları yerde koruyamamıştır. Dolayısıyla yapmaya muktedir olduğu tek şey muhacirlerin yaşadıkları acıları biraz olsun hafifletmek adına, Anadolu'da iskânlarını kolaylaştırmak olmuştur. Bu nedenlerle *Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Âlisi'ni* hayata geçirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklardan geri çekilmesiyle başlayan göç süreci esas itibarıyla Balkanlardan ve Kafkaslardan başlamaktaydı.

Bu coğrafyalardan çalışmamıza konu olan Balkanlar esasen büyük medeniyetlerin hâkim olmak adına çaba sarf ettikleri büyük bir coğrafi bölgedir.³⁰

Balkan yarım adası Avrupa kıtasının güneyindeki üç büyük yarım adanın

28 Göç tanımı ve çeşitleri hakkında bkz. Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, ss.1-11

29 Kemal Karpat, Osmanlı Nüfusu..., s. 3.

30 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihî Göç*, İstanbul: Kum Saati yayınları, 2001, s.25

en doğuda olanıdır.³¹ Güneyinde Akdeniz, batısında Adriyatik, doğusunda Karadeniz, Marmara ve Ege Denizi olan Balkan yarımadası Avrupa'nın Doğuya açılan kapısı durumundadır.³² Bu özelliğinden dolayı bölge göç, ulaşım ve ticaret yollarının geçiş güzergâhı olmuş, Batı ve Orta Avrupa ile Orta-Doğu arasında bir köprü konumunu her zaman koruya gelmiştir.³³

Kültür ve inanç bağlamında bakıldığı zaman Balkanların İslam ve Hristiyanlığın kesiştiği coğrafya olduğu görülmektedir.

19. yy.da Balkanlar Slav ve Cermen nüfuz alanlarının kesiştiği, keskinleştiği stratejik bir coğrafya konumuna gelmiştir. Özellikle Rusya'nın Slav topluluklarının, Ortodoksların hamiliği yolunda mesafe almasıyla ve Balkan Ortodoks topluluklarını kendi politikalarında birer aktör haline getirmesiyle bir taraftan Cermen-Slav rekabeti belirginleşmiş, diğer taraftan ise körüklenen balkan milliyetçilikleriyle Osmanlı Devleti zor durumda bırakılmıştır. Sonuçta Osmanlılar geri çekilmiş ve bağımsız Balkan devletleri ortaya çıkmıştır. Bu tarihten itibaren bölge yeniden güç merkezlerinin nüfuzlarına açık hale gelmiştir. Günümüzde durum çok farklı değildir. Soğuk savaşların bitmesi ve bölgede Rus etkinliğinin azalmasıyla ABD ve AB sahneye çıkarak bu coğrafyada hâkimiyet mücadelesine başlamışlardır.³⁴

Balkanların etnik yapısı ise, bu coğrafyanın Avrupa'nın doğuya açılan kapısı olması ve devamlı göçler nedeniyle sürekli değişime uğramıştır. Birçok yeni kavim yerleşmiş ve bunlardan bazıları yerli halklarla karışarak yeni kültür halkaları oluşturmuşlardır. Hükümler devletlerin değişmesi de bu kültürel farklılaşmayı hızlandırıcı bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Günümüzde Balkanlar Türk, Bulgar, Makedon, Arnavut, Güney Slavlar, Romen ve Macarlara ev sahipliği yapmaktadır. Yahudi ve Çingeneler de bu kültür mozaiğinin parçası durumundadırlar.³⁵

Bütün bu nedenlerle bölgede hâkimiyet kurmak isteyen büyük güçler halkın memnuniyetsizliğinin görüldüğü ortamlarda kolay yöntemlerle ortaya

31 Mustafa Selver, *Balkanlara Stratejik...*, s.19

32 M.Akarslan, *Bosna Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yay. 1993, s.29

33 Osman Metin Öztürk, "Türk Dış Politikasında Balkanlar", Ö.E. Lütem- B. Demirtaş Coşkun, (der.), *Balkan Diplomasisi*, Ankara: ASAM Yayınları, 2001, s.2

34 Yıldırım H. Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s.26

35 M. Akarslan, *Bosna Hersek ve Türkiye*, s.29

çıkışlardır. Gayrimüslimlerin memnuniyetsizliğini fark eden bu bölgesel güçler Tanzimat Dönemi'yle başlayan ve de Müslümanların sosyal statüleri ile askerlik karşılığı elde ettikleri bir takım ayrıcalıkları (sosyo-politik-ekonomik) kaybedecekleri endişesiyle tahrike açık hale gelmeleri üzerine emellerine ulaşmışlardır. 1849–1851 Bosna-Hersek isyanları bu duruma uygun bir örnektir.³⁶

Osmanlı İdaresi'nde Balkanlar ve Bosna

Osmanlılar fethettikleri yerlerde din ve ırk ayırımı gözetmeden bütün Müslim veya gayri Müslim tebaanın can ve mal güvenliklerini sağlamanın bir ilahi misyon ve devletin temel görevi olduğuna inanmışlardır. Bu politikanın Kur'an'daki *telifu'l-kulûb* kavramından doğduğu ve Osmanlı kaynaklarında *istimâlet* olarak ifadesini bulduğu söylenebilir.³⁷ Bu Osmanlı yaklaşımı, günlük hayatta dini inançlara baskıyı içermediği için yerli halkın Katolikler yerine kendilerini yönetici olarak tercih etmelerine neden olmuştur. Bu politika ayrıca bu halkların bir kısmının topluca din değiştirmelerine de sebebiyet vermiştir. Hatta Balkanlarda çeşitli kökenlerden gelen unsurların topluca Müslüman olması söz konusudur.³⁸ Bu durum baş alıcı bir hızla devam etmiş ve XVI. yüzyılın ilk yarısında Bosna'daki Müslüman nüfusun oranı %50'ye yaklaşmıştır.³⁹ İslamiyet'i kitleler halinde kabul eden bu halklar, coğrafi olarak genelde Batı Balkanlarda, Arnavutluk, Kosova ve Bosna'da yaşamaktaydılar. Dağlık Rodop bölgesinde yaşayan Pomakları da bu gruba dâhil etmek mümkündür.⁴⁰

İslamlaşma konusunda Osmanlının tavrının yayında başka etkenlerin de olduğunu söylemek gerekir. Bunlardan biri de “sosyal ve politik çıkış yolu” İslamlaşma sürecinin yaşanmasıdır. Ancak her şeye rağmen 1683 yılına kadar ve 1683 yılından sonra farklı olmak kaydıyla bir Müslümanlaşma süreci yaşanmıştır.⁴¹

36 Bu isyanlar hakkında bkz, Zafer Gölen, “19. Yüzyılda Bosna-Hersek'in Nüfusu”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 54, Nisan 1998.

37 Halil İnalıcık, “Türkler Ve Balkanlar”, H. İnalıcık-İ. Manisalı-O.Koloğlu, Haz., *Balkanlar*, OBİV, İstanbul: Eren Yay. 1993. s.16.

38 Şükrü Karatepe, “Balkanlar ve Türkiye”, *Yeni Türkiye*, Sayı 3, Mart-Nisan 1995, s.269

39 Noel Malcolm, *Bosna*, Çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul: Om Yayınları, 1999, s.103

40 H.İnalıcık, “Türkler ve Balkanlar”..., s.22

41 Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslam*, Çev. Komisyon, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995. s.185

Bu nüfus artışı ve İslam ahalinin yoğunlaşması sadece Müslümanlaşmayla izah edilemez. Ayrıca artık bir Müslüman muhacirler konusu gündemdedir.

Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Balkanlarda siyasi ve iktisadi bir bütünlük sağlandı. Bu durum “Pax-Ottomanica” da denilen Osmanlı Barış dönemi ortaya çıkardı.⁴² Ancak; Bu dönem sürekli nüfuz bölgesini genişleten Osmanlı Devleti’nin Viyana muhasarası ile ters yüz olmuştur. 1683 Viyana kuşatmasında başarısız olan Osmanlı Devleti daha sonraki evrelerde temel meşguliyet alanlarından birisi olacak olan *muhacir meselesiyle* bu dönemde tanışmıştır. 1683–1699 yılları arasında süren Osmanlı-Avusturya savaşları serhat boylarındaki Müslümanların geri çekilmeleri sürecini başlatmıştır. Çok uzun zaman devam eden bu savaşlar, Balkanlardaki önemli şehir merkezlerinin zarar görmesine sebebiyet vermiş ve önemli bir halk kitlesi muhacir durumuna düşmüştür. Bu durumun ilk örneklerinden birisi Avusturyalı General Piccolomini’nin 1689 da Üsküp şehir merkezini yakıp-yıkmasıyla ortaya çıkmıştır. Bu işgalle bölge halkı tamamen muhacir durumuna düşmüştür.

160

Balkanlarda bu ilk göçler XVII. yüzyıl sonu ile XVIII. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Macaristan, Hırvatistan ve Voyvodina bölgesinden Bosna ve Sırbistan’a, Dalmaçya ve Lika’dan Bosna Hersek’e gerçekleşen göçleri XIX. yüzyılda gerçekleşen Karadağ’dan Bosna, Makedeonya ve Kosova’ya akın eden mülteciler izlemiştir.⁴³ Osmanlı hâkimiyetinden çıkan topraklarda yaşayan Müslümanların iki seçeneği vardı: göç etmek veya Hristiyanlaştırılmak. Dalmaçya, Hırvatistan, Slovenya ve Voyvodina şehirlerinde yaşananlar bu örneklerle doludur. 1694 tarihli bir belgeye göre Dalmaçya’da 1350 kişi ve 1687 de Lika’da 1700 kişi zorla Katolikleştirilmişlerdir.⁴⁴

Osmanlı Rus Savaşı sonrasında 1774’te imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması mucibince Kırım’ın kaybedilmesinin ardından 1800’lü yıllara kadar bu bölgeden 500, 000 civarında insan Anadolu ve Rumeli’nin muhtelif bölgelerine göç ederek yerleşmiştir.⁴⁵

42 M.Akarslan, *Bosna Hersek ve Türkiye...*, s.31

43 A.Popoviç, *Balkanlarda İslam...*, s.186

44 A.Popoviç, *Balkanlarda İslam...*, ss.187-188

45 Yıldırım H. Ağanoglu, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e...*, ss.31-32

Fransız İhtilali'nin tetiklediği milliyetçilik akımının yayılması, Avrupa devletlerinin çeşitli saiklerle bölge halklarını kışkırtması, Rus Panslavizm'inin ve propagandasının etkisiyle Balkanlarda yer yer siyasi kıpırdamalar⁴⁶ baş gösterdi. Bütün bu siyasi ve sosyal gelişmeler Bulgar, Sırp ve Yunan halkları arasında isyanların çıkmasına neden oldu.⁴⁷ Bu isyanlar sırasında ve akabinde Türk ve Müslümanlara yapılan mezalimler (1806–1812) 200 000 kişinin yerini-yurdunu terk ederek muhacir durumuna düşmesine neden olmuştur.⁴⁸ Yunan isyanı sırasında ve özellikle Tripoliçe'de 1821 yılında Müslümanların uğradığı etnik temizlik ve her türlü işkence o kadar şiddetli olmuştur ki yunanlılara yardım için gelen batılıların ülkelerine geri dönmelerine neden olmuştur.⁴⁹

1828–1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Rus Ordusu'nun geçtiği yerlerdeki Müslümanlar katliamlardan kurtulabilmek için dağ ve ormanlara sığınmışlardır. Samakovcuk, Varna, Silistre ve diğer merkezlerde işgale uğrayıp da yerlerinden oynamak istemeyen kitleler ise vergilerini ödeyemez duruma düştükleri için göç yollarını aramışlardır.

İç göçler özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızla artmaya başlamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra 1856–1865 yılları arasında 2.000.000 kişi yerinden olarak göçmen durumuna düşmüştür.⁵⁰

Balkanlardan göç 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında doruk noktasına ulaşmıştır.⁵¹ Bu savaş hem Balkanlarda hem de Kafkaslarda büyük bir hareketlenme ve çalkantıya neden oldu. Sadece Bulgaristan Müslüman nüfusunun % 17 si ölmüş ve %37'si kalıcı göçmen durumuna düşmüştür.⁵² Bu savaşın neden olduğu göç dalgası 1.230.000 kişiyi yerinden, yurdundan etmiştir. Yedi ay süren bu savaşta sadece Bulgaristan'da 261.000 kişi hayatı-

46 M.Akarslan, *Bosna Hersek ve Türkiye*, s.31

47 N.Kenar, *Bir Dönemin Perde...*, s.22

48 Yıldırım H. Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s.33

49 Tripoliçe katliamı için bkz; M.Turan-M.Gürbüz, "Yunan Bağımsızlık Düşüncesinin Tarihi Temelleri ve Tripoliçe Katliamı", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Ankara: İKSAREN, Sayı 1, Yaz 2006, ss.24–25

50 Y. H. Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s.33

51 K.Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. Akile Zorlu Durukan- Kaan Durukan, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, s.129

52 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp 1998, s.110

nı kaybetmiş ve 515.000 kişi Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.⁵³ Bu sürgünlerle Bulgaristan topraklarında bir Bulgar-Hıristiyan kesafeti sağlanmak istendiği anlaşılmaktadır.⁵⁴ Sonuçta Balkanları terke mecbur bırakılan Müslümanların yerine 1.000.000 Hıristiyan yerleştirilerek⁵⁵ hedeflenen demografik değişim gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde göç alan bir konumda olan Bosna uzun süre bu statüsünü sürdürememiştir. Avusturya-Macaristan'ın bölgede ortaya çıkarak fiili hâkim durumuna gelmesi Bosna'yı Müslümanlar için yaşanamaz hale getirmiş ve göç veren bölge konumuna getirmiştir.

Bosna Hersek'in Avusturya-Macaristan Tarafından İşgali ve Göçler

Bosna-Hersek Avrupa kıtasının güneybatı, Balkan yarımadasının ise kuzeybatı köşesinde yer alan ve jeopolitik önemi tabi sınırlarla çevrili ve işgali zor coğrafyasından gelen bir ülke komundadır. Viyana bozgunuyla Avrupa'da geri çekilme süreci yaşayan Osmanlı Devleti açısından Bosna ileri karakol konumuyla ayrı bir öneme haiz olmuştur. Osmanlı tebaası olan Bosnalılar Babiâli'nin kuzeybatı sınırını koruyarak Macaristan'a karşı yapılan savaşlarda önemli katkılarda bulunmuşlardır.⁵⁶ Bu yönüyle hem balkanların fethedilmesi sürecinde asker veren ve hem de geri çekilme döneminde Müslümanlar için tabii sığınak olan Bosna, Osmanlı Devlet İdaresi'ne ayrı bir yere sahip olmuştur. Ancak bu tablo Osmanlı Devleti'nin son yüz yılında hızla değişmeye başlamıştır.

19. yy.da Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinin balkanlara yansması ve 1874 yılında Bosna-Hersek'te yürürlüğe konulan vergi artışı bölge çiftçilerinin durumunu daha da zorlaştırdı ⁵⁷ ve 24 Temmuz 1875'te Hersek Hıristiyan köylülerinin katıldığı bir isyan patlak verdi. İsyanı bastırmak kolay olmadı ve isyancılar kontrol alanlarını genişlettiler. Müslümanlar her tarafta öldürülmeye başlandı. Bunun üzerine Müslümanlar da silahlanarak kendilerini müdafaaya geçince isyan mahalli durumdan çıkıp, bir din ve mezhep çatış-

53 Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün...*, s.110

54 K.Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s.129

55 Maria Todorova, *Balkanları Tahayyül etmek*, Çev. D. Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları; 2003, s.348

56 Ahmet Eyicil, "Bosna-Hersek", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 36, Eylül-Ekim 1995, s.30

57 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu, Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Çev. Hayati Torun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s.23

masına dönüştü.⁵⁸ Uzun süre devam eden 1875 isyanı uluslar arası bir krize neden oldu. Osmanlı Devleti'nin maruz kaldığı bir dizi olay bu durumu pekiştirdi; Bulgaristan'da ortaya çıkan isyan, Osmanlı Devleti ile Sırbistan-Karadağ arasında yaşanan savaş ve 1877'de patlak veren ve Osmanlı ordusunun yenilgisiyle sonuçlanan Osmanlı-Rus savaşı. Bu savaş sonucunda Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Ayastefanos Antlaşması büyük bir bölgenin Bulgaristan'a verilmesini öngörüyordu. Ancak bu yeni durum Balkanlar'da Bulgaristan ile işbirliği içinde olan Rus nüfuzunun ağırlığını hissettirmesi anlamına gelmekteydi. Avusturya-Macaristan ve İngiltere'nin çıkarlarıyla uyuşmayan Balkanlar'daki bu yeni gelişme, söz konusu iki ülkenin baskısıyla Berlin'de yeni bir uluslar arası konferansın düzenlenmesini beraberinde getirdi. Söz konusu maddenin değiştirilmesi Berlin Antlaşması'nın 25. maddesi uyarınca gerçekleşti. Buna göre Osmanlı Sultanı'nın hükümranlık hakkı korunmakla birlikte, Avusturya-Macaristan'a Bosna'yı işgal etme yetkisi tanındı.⁵⁹

Avusturya, bu toprakları kontrol altına almak için harekete geçtiği zaman buradaki halkın şiddetli direnciyle karşılaştı.⁶⁰ Her ne kadar Hırvat milliyetçileri/entelektüelleri bu işgale Sırp milliyetçiliğini frenleyeceğini düşünerek taraftar olmuşlar ise de Sırp ve Müslümanlar buna şiddetle karşı çıkmışlardır. Ayrıca Berlin Antlaşması'ndan sonra Panslavizm politikası izleyen Rusya'ya karşı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu da Pancermenizm politikası izlemiş ve bu iki ideoloji Balkanlar üzerinde bir mücadele içine girmiştir.⁶¹ Cermenizme karşı bu Slav milliyetçiliği Avusturya'yı gerçek bir savaşla karşı karşıya bıraktı. Bosna-Hersek halkı din bakımından Müslüman, Katolik ve Ortodokslardan meydana geliyordu. Ancak demografik yapı Slavların lehine bir durum arz etmekteydi.⁶² Bundan dolayı Bosna-Hersek Hristiyanlarının gözü Sırbistan ve Rusya'daydı. Bu durum, Bosna-Hersek topraklarını kendisi için doğal bir yayılma alanı sayan Sırbistan'ın çıkarlarına ters düşmekteydi. Bu nedenle Sırbistan ve Rusya, halkı Avusturya işgaline karşı kışkırttı. Bosna-Hersek'te bulunan Müslüman halk da Avusturya işgalini istemiyordu. Bu durumun farkında olan Osmanlı Devleti

58 E. Akçora, "Dünden Bugüne Bosna-Hersek", s.98

59 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu...*, ss.22-23

60 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: TTK, 1999, s.538

61 F.Aydın- H.Pehlivanlı, "Prof. Dr. Fahir Armaoğlu ile Orta-Asya, Balkanlar ve Türkiye Üzerine", *Silahlı Kuvvetler dergisi*, Sayı 332, Nisan 1992, s.12

62 Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.538

de bu halkı harekete geçirecek politikalar izlemekteydi. Bu faaliyetler nedeniyle Avusturya, Bosna-Hersek'i işgalde büyük güçlüklerle karşılaştı.⁶³ Topraklarının Avusturya-Macaristan işgaline terk edileceği haberi bu topraklarda yaşayan Müslümanların Babiâli'ye karşı hiddetini arttırdı ve neticede siyasi sonuçları bakımından önemli ve büyük bir isyanın çıkmasına neden oldu.⁶⁴

Bu siyasi gelişmeler üzerine işgal, 29 Temmuz 1878'de başladı.⁶⁵ Asıl ordu, yani merkezi kol mümkün olan en kısa sürede Saraybosna'yı ele geçirmeyi hedefliyordu, ancak 22 Ağustos 1878 tarihine kadar şehre ulaşmayı başaramadı.⁶⁶ Avusturya ordusu Saraybosna'ya girdiğinde ise ülkenin diğer bölgelerinde çatışmalar devam ediyordu. Boşnak başkentin ele geçirilmesiyle birlikte Avusturya –Macaristan birlikleri ülkenin bütünüyle işgali ve etkisizleştirilmesi yönünde en önemli üslerini elde etmiş oldular.⁶⁷ Ancak askeri başarı siyasi hâkimiyeti sağlayamadı. Bu işgal halkta daha fazla düşmanlığa yol açacak şekilde rasgele katliam ve zulmü beraberinde getirdi.⁶⁸

İşgalle birlikte çok sayıda Boşnak esir edilerek kötü şartlara sahip olan Olumc Kampı'na gönderildi. Gönderilen bu esirler arasında daha sonra reisül - ulema olan Hacı Hafız İbrahim Maglayic de vardı. Mücadelenin manevi lideri şeyh Muhammed Hacıyamakoviç Efendi başta olmak üzere diğer büyük liderler kurşuna dizilerek öldürüldü.⁶⁹ Bu konuyla ilgili olarak, 3 Ekim 1878 tarihli muhtıra-yı hümayunda, Saray-ı Ali'de Bosna-Hersek meselesinin "ahalinin Avusturya tasallutundan kurtarılması veya Müslümanların Arnavutluk'a nakil ve hicreti" başlığında ele alındığı görülmektedir. Bu muhtırada Avusturya askerinin barbarca davranıp kadın çocuk ayırmadan katliam yaptığına işaret edilerek barbarlıkların behemehal dur-

63 *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, Cilt III, Kısım 5, 1793–1908, Ankara: Genel Kurmay Harp Tarihi Başkanlığı, Harp Tarihi Yayınları, 1978, s.47.

64 Coşkun Üçok, *Siyasi Tarih Dersleri*, Ankara: 1949, s.295

65 Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslam...*, s.195.

66 Kemal H. Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi 2004, s.162.

67 A. Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu...*, s.24

68 Kemal H. Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası...*, s.175

69 Kemal Başçı, Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek Müslümanlarıyla Dini İlişkileri (Ayrılıştan 1914'e), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, ss.22–23

durulması, Avusturya'nın harekâtının protesto edilmesi, sorunlara çare bulunması ve gerekli tedbirlerin alınması istenmektedir.⁷⁰

1878 Ekim ayı sonlarında tamamlanan işgalin Avusturya maliyeti ağır oldu. İşgal için 145.000 asker kullanmak zorunda kalan Habsburglar, binlerce asker kayıp verdi ve milyonlarca florin harcadı.⁷¹

Avusturya-Macaristan Yönetiminde Bosna-Hersek

Avusturya'nın Bosna-Hersek'i işgalinde karşılaştığı güçlükler ülke içinde bir takım anlaşmazlık ve karışıklıkların doğmasına neden oldu. İşgale muhalefet edenlerin başında Macarlar geliyordu. Öncelikli endişeler demografinin değişmesiyle ilgiliydi. Zira bu toprakları Avusturya'nın kendi yönetimine almasıyla imparatorluk sınırları içine yeni Slav kitleleri katılacaktı.⁷² Memnuniyetsizliğin bir başka nedeni ise ekonomiyle ilgiliydi. Viyana hükümeti, bu askeri harekât için 82 milyon florin harcadığı bir sırada yeni ödenekler isteyince Macar Başbakanı Tizsa istifa etti. Macar parlamentosu memnuniyetsizliğini işgali Mart 1879'a kadar onaylamayarak gösterdi.⁷³

Bir diğer muhalefet odağı ise askerler oldu. Askerler bu kadar güçlüklerle uğraştıktan sonra, Bosna-Hersek'in tümünün 'ilhak' edilmesini istediler. Ancak İmparator François Joseph ve Dışişleri Bakanı Gyula Andrassi bu fikre karşı çıktılar. İmparator ilhakın daha uygun zamanda yapılmasını istiyordu. Bu nedenle işgal ancak 30 yıl sonra 1908 yılında gerçekleşebildi.

İşgalde güçlüklerle karşılaşan Avusturya bunların üstesinden gelebilmek için 1879 Şubatından itibaren Bosna-Hersek yönetiminin devri konusunda Osmanlı Devleti'yle müzakerelere girdi ve 21 Nisan 1879'da iki taraf arasında 10 maddelik bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Bosna-Hersek'in yönetimini Avusturya'ya bırakıyordu. Bu karşılık, Avusturya burada yaşayan Müslüman halkın ibadetine karışmayacak, Bosna-Hersek'in toprak gelirlerini münhasıran bu iki toprağa harcayacak, Bosna-Hersek'te Osmanlı parası geçerli olmaya devam edecek⁷⁴, hutbelerde

70 B.O.A., Y.E.E. 3/67, 1-156/156-34, 1295.L.5 (3.10.1878).

71 Kemal H. Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası...*, s.178

72 Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi...*, s.539

73 Smith M. Anderson, *Doğu Sorunu*, Çev. İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 2001, s.235

74 Fahir Armaoğlu, *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi...*, s.540

halife padişahın adı zikredilecek, yönetimde yerel halkın istihdamı sağlanacak ve ülkeden çıkmak isteyen Müslümanlara izin verilecekti.⁷⁵

Fakat kısa sürede anlaşma şartlarına uyulmayacağı anlaşıldı; Türk parasından vazgeçildi ve Bosna Avusturya-Macaristan gümrük birliğine dâhil edildi. Bosna sınırında alınan gümrük gelirlerinin imparatorluk çapında her yerde kullanılabileceği anlamına gelen bu durum yönetimin çoğunlukla Avusturya-Macaristan vatandaşlarının eline geçmesine neden oldu.⁷⁶

1880 Şubatı İmparatorluk Fermanı'nda Bosna ve Hersek'in statüsü yeniden belirlendi. "Bu toprakların yönetimi, giderlerinin kendi geliriyle karşılanabileceği bir biçimde yürütülmelidir" denilerek sömürgeleştirmenin yolu açıldı. Halkın %95'i tarımda çalışacaktı.⁷⁷ Bunun için Mostar yakınlarında örnek bir üzüm bağı ve hatta örnek bir balık çiftliğinin de aralarında bulunduğu örnek çiftlikler kuruldu; taşradaki erkek öğretmenlere çağdaş yöntemlerle eğitim verildi ve Saraybosna yakınlarındaki İlidza'da bir tarım yüksekokulu kuruldu.

Tarım politikasının tartışmalara yol açan yönlerinden biri de yabancı göçmenlerin teşvikiydi. Silezya ve Ren vadisinden gelen aileler Hırvatistan yakınlarında toprak alıp bir yerleşim bölgesi kurdular. Hükümet bu çiftçilere olumlu yaklaşım vergi imtiyazları tanıdı.

1890 yılında "tarımcı iskâncılar" ile ilgili özel bir kanun çıkarıldı. Bu kanunda aile başına 12 hektara kadar arazi verilmesi öngörülüyordu. İlk üç yılı kirasız olarak verilen bu arazilere, sonrasında da düşük ipotek oranı uygulanacak hatta çiftçiler eğer Bosna vatandaşlığına geçerlerse 10 yılsonunda bu ipotek uygulaması da kaldırılacaktı. Bu şartlarda uygun nüfusu yaklaşık 10.000 olan toplam 54 iskân alanı kuruldu. Yerleşimcilerin 2000'den daha azını Almanlar, çoğunluğunu ise Bosnalı Slavlarla kaynaşan diğer Slav grupları oluşturmaktaydı (Lehler, Çekler, Rutenler).⁷⁸

75 Shaw J.Stanford- Shaw Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, İstanbul: E Yayınları, 2000, s.240

76 Noel Malcolm, *Bosna...*, s.227

77 Misha Glenni, *Balkanlar 1804-1999*, Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Kitapları, 2001, s.235

78 Noel Malcolm, *Bosna...*, s.235

Ortak Maliye Bakanı Mösyö De Kallay⁷⁹ daha önce Macaristan'dan Bosna-Hersek'e hicret eden Macar, Hırvat, Vartembergli ve Hanoralılar'dan baş-ka kuzeyden birtakım çalışan muhacirlerin daha bölgeye yerleştirildiğini belirtmektedir. Bunlar Galiçya, Bohemya ve Rusya'dan gelen veya gelmesi teşvik edilen halktı. Bu toplulukların yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gelen ailelerden her birine iki sene sonra tahliye edilmek üzere on hektar, 2798 nüfustan ibaret olan 533 aileye de 8420 hektar arazi daha verildiğini ifade temektedir.⁸⁰

Bu mezheplerin sosyal statülerini/dengesini bozma amacı güden “politika ve davranışlar” olarak algılandı ve mevcut gerilimleri daha da arttırdı. Hırvatlar bu politikayı “Büyük Hırvatistan” fikrinin gerçekleşmesi yönünde ilk adım olarak yorumladılar ve bu yönde faaliyetlere başladılar. Özellikle 1882'de Saraybosna başpiskoposu olan Josip Stadler bu hareketin lideri konumundaydı.⁸¹ O'na göre İmparatorluğun da dini olan Katolikliğin teşvik edilmesi ve Bosna-Hersek'in resmi dini olarak muamelesi görmesi gerekiyordu. Hırvatların konumunu diğer etnik guruplara nazaran başat hale getiren bu politikanın tabii sonucu ve simgesi olarak 1899'da büyük Saraybosna Katedrali inşa edildi.⁸² Bu sosyo-ekonomik politikalar uzun süre bölgenin başat unsuru olan Müslümanları alabildiğince huzursuz etti.

Boşnakların Osmanlı Devleti'ne Göçü

Bosna-Hersek'in işgali, hem Bosnalı Müslümanlar hem de ülkedeki Avusturya-Macaristan yönetimi açısından karmaşık bir duruma neden oldu. Bosnalı Müslümanlar açısından Avusturya-Macaristan sadece işgalci bir kuvvet değil, aynı zamanda sınırlarını Balkanlar'da, yüzyıllardır maddi ve manevi bağlarla bütünleştikleri kendilerini temsil konumunda olan Osmanlı İmparatorluğu'nun aleyhine genişleten gayrimüslim bir devletti.⁸³ Ayrıca bir gayrimüslim devletin hâkimiyeti altına girmek Müslümanlara çok ağır gelmiştir. Bu durumu bir türlü kabullenememişler ve göç etmeyi

79 Benjamin Von Kallay Avusturya-Macaristan'ın Ortak Maliye Bakanı ve Balkanları iyi tanıyan, Belgrad'da başkonsolosluk yapmış ve bir Sırp tarihi yazmış birisidir. Macar kökenlidir. Haziran 1882'den 1903'deki ölümüne kadar görevde kalmıştır.

80 B.O.A., Y.A.Hus, 332/7, 1313.1.18 (11.07.1895)

81 Georges Castellani, *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman, İstanbul: Milliyet Yayınları. 1993, s.364

82 Tanıl Bora, *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası*, İstanbul: Birikim Yayınları: 1999, s.30

83 A. Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu...*, s.25

düşünmeye başlamışlardır.⁸⁴ Müslümanları göçe zorlayan veya göç etmek zorunda bırakan nedenleri 5 ana başlık altında toplayabiliriz:

- 1) Dini sebepler (Halkın gayrimüslim bir devletin işgalinde yaşamayı kabul etmemesi)
- 2) Avusturya-Macaristan'ın çıkardığı zorunlu askerlik yasası
- 3) Avusturya-Macaristan'ın eğitim programlarına müdahalesi
- 4) Avusturya-Macaristan'ın Katolik Hırvatları desteklemesi
- 5) Avusturya-Macaristan'ın "Din Değiştirme Kanunu" çıkararak Boşnakları Hristiyanlaştırmaya çalışması.

1.) Göçlerin ortaya çıkmasında dinî sebepler üzerine inşa edilmiş politikaların uygulanması önemli bir etkendi. Buna göre Hristiyan toplumların birliklerini korumak, güçlendirmek için Müslüman Türklere ayrılmak gerekiyordu. Bu nedenle bu Müslüman kitlelerden her ne pahasına olursa olsun kurtulmak elzemdi. Bunun içindir ki Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi yönetimindeki yabancı topluluklara tanıdığı dini özgürlüğü, bu toplumlar kendi ülkelerindeki Müslümanlara tanımamışlardır. Bunun yerine Müslümanlardan arınmayı istemişlerdir.⁸⁵ Bu politika bundan sonraki bütün dönemlerde aşama aşama gerçekleştirilmek istenecektir. Nitekim Müslümanların Balkanlar'dan arındırılması politikasının temellerini açık olarak Sırp Bilimler ve Sanatlar Akademisi'nin 1844'de hazırladığı programda bulmak mümkündür. Etnik bakımdan homojenleştirilmiş bir Sırbistan elde etmek için yapılması gerekenler şu noktalarda kategorize edilmektedir;

- a- Tüm Müslümanlar göçe zorlanacaktır.
- b- Göç etmemekte ısrar eden Müslümanlar Hristiyanlaştırılacaktır.
- c- Göç etmeyip ve Hristiyan da olmayan Müslümanlar öldürülecektir.
- d- Bunların gerçekleştirilmesi için her türlü şiddet ve baskı mubahtır.⁸⁶

Bu şiddet merkezli programı besleyen fikrî altyapı yeni Sırbistan "homojen ve saf" olmalıdır düşüncesinde yatmaktadır.⁸⁷ 1844 yılında kaleme alınmış bu programın modern bir versiyonu ise 1986'da Sırp Bilimler Akademisi'nin

84 Yıldırım H. Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s.36

85 Faruk Kocacık, "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul: 1980, s.143.

86 Mustafa Kahramanyol, "Balkanlarda Müslümanların Dünü, Bugünü ve Yarını", s.265

87 Eriman Topbaş, "Balkanlar: Etnik temizliğin ideolojik kaynakları", *Türk Yurdu*, Sayı 74, Ekim 1993, s.29

yayınladığı memorandumdur. Bu memorandumun temel fikri Tito döneminde Sırlara adaletsiz davranıldığı ve bu yüzden onların korunmasıyla ilgili tedbirler alınmalıydı. “Memorandum, aynı zamanda Sırların etnik olarak homojen bir Büyük Sırbistan devleti yaratmaları için gelecekte Hırvatistan ve Bosna-Hersek'te ortaya çıkacak savaşlarda uygulayacakları etnik temizlik politikasının ideolojik temelini oluşturunuyordu”.⁸⁸

2.) Göçlerde kırılma noktasını, 1881 yılında yürürlüğe giren askerlik yasa-sı oluşturdu.⁸⁹ Bosnalı erkeklere getirilen askerlik mecburiyeti bölgede pek hoş karşılanmadı.⁹⁰

Bu meselede Osmanlı Devleti Avusturya'nın gerek Berlin muahedesi hükümlerince ve gerek padişahın hükümlerine halel gelmeyeceğine dair evvela kendi teminatı hükmünce oralardan asker almaya hak ve salahiyyeti olmadığını belirtmekle yetinmiştir.⁹¹ Yine de Avusturyalılarca Bosna-Hersek'te asayişin temin için, padişahın hükümlerine dokunulmadan bu Müslümanların din, ahlak ve ibadetlerine mümkün mertebe riayet edileceği belirtilse de Müslümanlar şapka giymekten ve kendi padişahlarından gayrı bir hükümdar için askerlik etmekten pek hoşlanmamışlardır.⁹² Ayrıca, Bulgaristan'daki ve Karadağ'a yeni katılan topraklardaki Müslüman halk da askere alınmak istenmiş, askere gitmek istemeyen Müslümanlar da göçe başlamıştır.⁹³

Bosnalılar, Avusturyalılar tarafından Müslüman ahalinin askere alınması, çocukların Hristiyan mekteplerinde ders görmeleri ve terbiye edilmeleri gibi sebeplerden bahsederek, Dersaadet'e Avusturya hükümetinden gör-dükleri kötü muamele ve mezalimden kurtulmak için vatanlarını terke hazırlandıklarına dair arzuhal vermişlerdir. Buna karşılık Osmanlı Devlet oradaki “Müslüman ahalinin hem Bosna'nın selameti, hem de Devlet-i Âliye'nin menfaatine hizmet edecek bir kuvvet olduğundan bir müddet

88 N. Kenar, *Bir Dönemin Perde...*, s. 132.

89 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s.37

90 Smith M. Anderson, *Doğu Sorunu*, s.235

91 B.O.A., Y.A.HUS. 169/2, 1299.1.2 (24.11.1881).

92 B.O.A., M.V. 225/11, 1299.M.19 (11.12.1881).

93 Faruk Kocacık, *Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)*, s.142

daha beklmeleri” yönünde görüş bildirmiştir.⁹⁴

3.) Avusturya-Macaristan’ın işgaline kadar Bosna’da resmi dil Türkçe ve dolayısıyla eğitim öğretim de bu dilde idi.⁹⁵ Türkçe bu açıdan bölge Müslümanlarının Osmanlı devleti ile ilişkisini sağlayan temel unsurlardandı. Ancak Avusturya-Macaristan okul öğretim programına müdahale politikalarının temel amacı “Müslümanları kaynakları olan İstanbul’dan uzaklaştırmak” politikasıyla çalışmaktaydı. Bu nedenle işgal ile birlikte yeni yönetim medreselere Latin alfabesini getirmek ve şimdiye kadar kullanılmış olan Arapça ve Türkçeyi kaldırmak için harekete geçti. Bunun yerine Boşnakça coğrafya, biyoloji, geometri, matematik, kimya v.b dersler eklendi.

Avusturya-Macaristan yönetimi Gazi Hüsrevbeg Medresesi’nde okutulan müfredatı öylesine değiştirmiştir ki, daha önce bir çok alanda istihdam imkanı bulabilen Müslümanlar önceki durumlarını aksine olarak mezunları din eğitimi dışında hiçbir yerde çalışamaz duruma gelmişlerdi.⁹⁶

Yeni yönetimden sadece Müslümanlar değil Ortodokslar da muzdaripti. Avusturya’nın müdahaleleri sadece Müslümanlarla sınırlı değildi. Durumlarını düzeltmek adına Bosna ve Hersek Ortodoksları dahi cemaatleri namına şikâyetle bulunmak üzere Avusturya İmparatoruyla görüşmek için Viyana’ya gitmişlerdi. Niyetleri Ortak Maliye Bakanı Mösyö Kallay’ın ve memurlarının Rum kilise ve mekteplerine müdahalesini şikâyet ve Osmanlı idaresinde geçerli olan usulün iadesiyle bu hale acilen son verilmesini isteyen muhtırayı sunmaktı. Kabul edilmedikleri takdirde “ tabi olunan devlet” sıfatıyla Osmanlı Devleti’ne müracaat etmek ve netice alınmazsa da Avrupa devletlerine müracaat etmekte. Nitekim Mösyö Kallay’ın ihtarıyla imparator azaları kabul etmemiş ve azalar da muhtıranın bir suretini Avusturya “kabinetosuna” bırakarak Viyana’dan ayrılmışlardır.⁹⁷

Cemaatler durumlarını düzeltmek için hem Osmanlı hem de Avusturya nezdinde girişimde bulunmaktaydılar. Bu faaliyetlerin tek tek yaptıkları gibi birlikte de yapmaktaydılar. Bosna Müslüman ve Hristiyanları(Ortodokslar)

94 B.O.A.,Y.A.HUS.163-29,23.1.1297-06.01.1880

95 Mustafa Kafalı, Bosna-Hersek Meselesi, *Türk Yurdu*, Cilt 15, Sayı 95, Temmuz 1995, s.4

96 A. Arifi; “Gazi Hüsrevbeg Bosna’nın En Büyük Hayırseveri”, Çev. Enver İbrahimkadiç, *Yedi İklim*, Sayı 1, Nisan 1992, s.69.

97 B.O.A.,Y.A.HUS,364-34,1314.8.4, 08.01.1897

rı) Viyana'ya Hükümeti'nin idaresinden şikâyet için ortak bir mebus heyeti de göndermiştir. Müslümanlar Avusturyalı birtakım papazların İslamiyet'e aykırı bazı risaleler neşretmesinden, derslerin Latin harfleri ve Slav lisaniyla okutturulmasından şikâyet etmekteydiler. Avusturya'yı idarelerinden zaten hoşlanmayan Hristiyanların (Ortodoksların) mektep ve vakıflarına öteden beri müdahale etmeyi arzulamakla suçlamaktaydılar. Keza Avusturya'nın bu zalim idaresine dayanacak güçlerinin kalmaması nedeniyle Bosna-Hersek Müslüman ve Hristiyan (Ortodoksların) ahalisinin ittifak etmeye çalıştıkları söyleniyordu.⁹⁸

Müslüman ve Ortadoksların bu memnuniyetsizliği dönemin basınında da yer bulmaktaydı. 3 Mayıs 1896 tarihli "Dubrovnik" gazetesi Bosna-Hersek'teki Müslümanların ve Ortodoksların bulundukları halden şikâyeti içeren bir muhtırayı Rusya, Fransa, Almanya ve İngiltere hükümetlerine vereceğini haber vermektedir. Bu makalede Bosnalıların amaçlarının bu devletlerin dikkatlerini Bosna-Hersek'e çekmek ve Avusturya işgaline artık bir son verilmesi isteği olduğu belirtilmektedir.⁹⁹

Avusturya Müslümanların dini kurumları üzerinde kontrol sağlamak için 1882'de yüksek dini otorite durumundaki "reisü'l ulemalık" makamını oluşturdu.¹⁰⁰ Ancak Müslümanlar, Avusturya'nın Müslüman mezhep reislerini seçmesinin şeran mahzurlu olduğunu belirterek, Müslüman kadıların Bosna Müslüman cemaati meclisi nezdinde, mahalli ulemadan dört kişiden oluşan bir ilim heyeti tarafından imtihanlarını icrasıyla seçilmesini istemişlerdir.¹⁰¹ Müslümanların kabul etmediği bir başka uygulama da 1883'te oluşturulan vakıf komisyonu üyelerinin hükümet tarafından atanması hâdisesidir.¹⁰²

4.) Katolik, Ortodoks ve Müslümanların dinî örgütleri arasında Katolik Kilisesi en gözle görülür şekilde büyüyen ve değişen kurumdu. Fransiskanların ayrıcalıklı durumlarını ortadan kaldırmak için Cizvitler ülkeye getirilmiş ve eğitim vermeleri için iki ilahiyat fakültesi kurulmuştu. Saraybosna'da

98 B.O.A.,Y.A.HUS,367-2,1314.9.16,18.02.1897

99 B.O.A.,Y.A.HUS,353-55,1314.1.12,23.06.1896

100 Noel Malcolm, *Bosna...*, s.237

101 B.O.A.,A.MTZ.BN.1-15,1319.4.13,30.07.1901

102 Noel Malcolm, *Bosna*, s.240

kurulan bir Katolik Katedralinin ardından Aziz Anthony adında yeni bir kilise inşa edilmişti. "Avusturya-Macaristan'dan gelen yeni insanlarla Katolik nüfus sayısı artmıştı. Saraybosna'da 1878 yılında 800 olan Katolik sayısı altı yıl sonra 3876'ya çıkmıştı. Dört piskopos ve 1882-1918 yılları arasında Saraybosna'da görev yapmış olan monsenyör Stadler adındaki bir başpiskoposla birlikte Katolik Kilisesi Bosna tarihinin bin küsur yıllık geçmişinde hiç olmadığı kadar etkin" bir konuma geldi.¹⁰³

Bir layihada Avusturya işgalindeki Bosna-Hersek'te birçok göçlerin olduğu ve bunun neticesinde Müslüman nüfusun 600.000'e indiği belirtilerek, Avusturya'nın Bosna-Hersek Katolik nüfusunu yerleştirmek yolundaki faaliyetleri zikrediliyordu.¹⁰⁴ Bu politikalar nedeniyle ülkede demografik yapı gözle görülür bir şekilde değişmeye başlamıştır. 1878'de Avusturya'nın işgal sonrası yaptığı sayımda Müslümanların oranı %38.73, Ortodoksların oranı %42.88, Katoliklerin oranı %18.08'dir. 1885'te ise Müslümanlar % 36.88, Ortodokslar %42.94, Katolikler %19.88; 1895 'te de Müslümanlar %34.99, Ortodokslar %42.94, Katolikler %22.87 oranındadır. Kısaca Osmanlı idaresinde nüfusun %70'i Müslüman olan bir Bosna söz konusu iken 1910 yılında bu oran %32'ye düştü.¹⁰⁵ Görüldüğü gibi Müslüman nüfus sürekli azalırken Katolik nüfusu sürekli artmaktadır. Bunun nedeni Avusturya'nın baskıları sebebiyle Müslümanların sürekli ve yoğun bir göç süreci yaşamalarıdır. Durumdan istifade eden Avusturya bölgede kendine bağlı bir grup oluşturmak amacıyla Müslümanlardan boşalan yerlere Katolikleri yerleştirmiştir.¹⁰⁶ Özellikle Sava nehri çevresindeki verimli ovalara Hırvat nüfusun iskân edildiği görülmektedir. Çünkü imparatorluk yönetimi doğrultusunda büyüyen Sırbistan tehdidine karşı Bosna-Hersek'i güçlü bir tampon bölge haline getirmek amacıyla Hırvat unsuru desteklemeyi tercih etti. Bu etnik tercih bürokraside de kendini hissettirmiş ve bu alanda Hırvatlar ağırlıklı konuma gelmiştir.¹⁰⁷ Bu sadece yetki verilmesi olmayıp yeni memur alımlarında da tercih edilmişlerdir. Osmanlı Dönemi'nde bölgede 120 memur varken bu rakam 1881'de 600'e, 1907'de 9106'ya, 1908'de 9533'e ulaşmıştır.

103 Noel Malcolm, *Bosna*, s.237

104 Selçuk Günay, "Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İşgali Üzerine Bosnalıların Çektiği Telgraflar ve Düşündürdükleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 29, Mayıs 1989, s.47

105 Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander, 2006, s.113.

106 Zafer Gölen, "1849-1851 Bosna-Hersek İsyanı", *Belleken*, LXVI/247, Aralık 2002, ss.905-935.

107 Tanıl Bora, *Yeni Dünya ...*, ss.29-30

Bu kadroların ancak üçte biri (kimi kaynaklara göre dörtte biri) yerli nüfustandı, fakat büyük çoğunluk Slav kökenli ve özellikle de Hırvat idi.¹⁰⁸

5.) Müslüman göçlerinin nedenlerinin merkezinde din değiştirme konusu yer almaktaydı. Katolik rahipler evlerinden kaçan, Katolik dinine geçen genç kızları manastırlarda veya Başpiskopos Stadler'in konutunda saklıyor, nerede olduklarına dair polise bilgi vermeyi reddediyorlardı.¹⁰⁹ "Stadler kendi toplumlarından kaçan Müslümanlara, özellikle de Müslüman olmayan erkeklerle evlenmek isteyen kadınlara kucak açmıştı. Onun amacı, dini hiyerarşiyi Vatikan politikasının hizmetine sokmak ve din değiştirmeleri arttırmaktı".¹¹⁰ Zaten Avusturya-Macaristan hükümeti Ortak Maliye Bakanını Benjamin Kallay'ın da benzer bir "Müslümanları yeniden Hristiyanlaştırma" hülyası vardı.¹¹¹

Din değiştirme konusu öyle büyük sorunlara neden oldu ki 1891'de hükümet halkın din değiştirebileceğini kabul ettiğine dair bir belge yayınlamak durumunda kaldı. İlçe kaymakamlıklarına gönderilen resmi yazılarda din değiştirmenin ne şekilde ve hangi esaslar çerçevesinde yapılacağı belirtilmiştir. Bu genelgeye göre, kim din değiştirmek isterse ilk önce bulunduğu dinin yetkilisinden bir belge alacak, aldığı bu belge ile girmek istediği dinin yetkilileri kendini kabul edebileceklerdi. Aksi uygulamaların ise cezalandırılacağı belirtildi. Hükümetin burada asıl yapmak istediği, "Katolikliğin propagandası ile birer birer ve çok az sayıda kişiyi Katolikleştirmekten ziyade Katolik nüfusun Bosna-Hersek'te hızla artmasını sağlayarak, kilisenin iyi teşkilatlanmasını ve arazi sahipleri ile zenginlerin Katolikleştirilmesi".¹¹²

Başpiskopos Stadler'in adı, bir Müslüman dul kadınla iki çocuğunu ilgilendiren bir başka olaya daha karıştığında, hükümetin 1895 yılında Papa ile Katolik din adamlarına, dinden dönmesi olası kişilerle irtibat kurma hakkını tanıyan ve dolayısıyla da "Din Değiştirme Kanunu"nu hiçe sayan gizli bir

108 Georges Castellon, *Balkanların Tarihi...*, s.362

109 Noel Malcolm, *Bosna...*, s.238

110 Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999*, s.232

111 Tanıl Bora, *Yeni Dünya ...*, s.31

112 Kemal Başış, Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek Müslümanlarıyla Dini İlişkileri (Ayrılıştan 1914'e), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, s.22-23.

anlaşma yapmış olduğu açığa çıktı. Olayın akabinde Müslümanlar arasında öfke seli hızla yayıldı. Bunun üzerine dul kadın manastırda bulunup, jandarmalarca alınarak köyüne geri getirildi ve yeniden Müslümanlığı seçmesiyle halk sakinleşti.¹¹³

1899'da Fata (Fatma) Omanoviç adlı bir köylü kızını Katolikliğe döndürüldüğüne dair rivayetler Müslüman halkta ülke çapında protesto hareketleri başlattı.¹¹⁴ Müslüman yetkililerden Fata'nın bulunup geri getirilmesi ve din değiştirmelere son verilmesini istediler. Halk bu konuda çok duyarlıydı. Habsburg işgalinde Bosna'da yapılan en çok gösteri, en fazla dilekçe verilmesi din değiştirme konularında olmaktaydı.¹¹⁵ Nitekim Avusturya hariciye Nazırı, Bosna-Hersek Müslümanlarının din değiştirmeleri için Avusturya hükümetince hiçbir teşebbüs olmadığını beyan etse de mahalli hükümetin tazyikte bulunduğu dair bir takım haberlerin alınması üzerine Hariciye Nazırı Kont Gulochowski "Avusturya dâhilinde Hristiyanlığa davet olunmuş hiç kimse yoktur, din serbestliğine tamamen riayet olunduğundan Hristiyanlığın kabulü için kimseye zor kullanılmamıştır, ötede beride din değiştirme olayları ortaya çıksa da bu olaylar şahsi menfaatleri temin maksadıyla her yerde olan şeylerdendir, hükümetin parmağı yoktur" açıklamasını yapmıştır.¹¹⁶

Bu beş maddenin dışında Osmanlı Devleti ile Avusturya-Macaristan'ın bölgesel politikaları için teşvik/telkin ve kışkırtmalarını da bu göç sürecine etki yapan unsurlara dâhil etmek gerekir. Hatta göç edenlerin mallarını ve özellikle arazilerini ucuza almak isteyen kişilerin ajitasyonunu da bu minvalde değerlendirmek gereklidir.

Zikredilen göç sebepleri yanında Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun "göç" olgusuna bakışı da bu insan hareketlerinde önemli bir rol oynamaktaydı. Her iki yönetim de göç hareketini kışkırttığı gerekçesiyle birbirlerini suçladılar. Osmanlı yetkilileri göçmenlerin yardımına koşmuş olmasına rağmen söz konusu dönemde Avusturya-Macaristan'a karşı uygulayacağı politikada önemli bir güç olarak gördüğü

113 Noel Malcolm, *Bosna...*, s.239

114 Tanıl Bora, *Yeni Dünya...*, ss.31-32

115 Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999*, s.233

116 B.O.A., Y.MTV. 208/6, I.B.1318 (25.10.1900)

Bosnalı Müslümanların göçüne temelde karşıydı. Bu nedenle 1882 isyanlarını desteklemiştir. Buna karşın, Avusturya-Macaristan'ın eyalet hükümeti ise, yeni kolonilere yer açmak amacıyla işgalin ilk yıllarında çeşitli tedbirlerle göçü kolaylaştırmıştır. Ancak, 1881 ve 1882 yıllarında yaşanan yoğun göç hareketleri¹¹⁷ ve ülkeyi terk eden insan sayısının çokluğu karşısında Avusturyalı yetkililer endişeye kapılmış ve 1883 yılında göç edebilmek için resmi izin alma koşulunu getirmişlerdir.¹¹⁸ Eyalet yönetimi sonraki yıllarda da Müslümanların göçünü büyük bir dikkatle takip etti. Sonuçta Bosna-Hersek'ten Müslüman göçünün artması, nüfus dengesini Sırp'ların lehine değiştirdi ve Hırvatlar üzerinden politika yapmak isteyen Avusturya'nın Balkanlar'daki durumunu daha zora soktu.¹¹⁹

1893–1899 yılları arasında göreceli olarak durulan göçler 1900 yılında yeniden ivme kazanarak en yüksek seviyesine ulaştı.¹²⁰ Bu göç, resmi açıklamalara göre eski Mostar müftüsü Ali Fehmi Cabiç'in çalışması ve onun destekçilerinin propagandaları sonucu meydana gelmiştir. Hükümet 30 Ekim 1901'de göç hakkında emir çıkardı. Gayri resmi göç eden kişiler hakkında bu emrin özel bir yeri vardı. Bu emir özellikle hükümetten izin almadan göç eden kişileri zor durumda bırakıyordu.¹²¹ İzinsiz yapılan göçlerden sonra geri dönmek artık mümkün olmayacaktı.

Osmanlı Devleti ilk etapta sadece siyasi nedenlerle değil ekonomik gerekçelerle de bu göçlere karşı çıkmıştır. Göçmenlerin yerleştirilebilmesi için ciddi anlamda kaynak aktarılması gerekiyordu ve Babiâli'nin bunu kolay karşılaması mümkün değildi. Bu tarihlerdeki bir belgede, "geçen sene güz mevsiminde yola çıkan sekiz bin nüfuslu Bosna İslam muhacirlerinin Ankara'ya geldiği, henüz iskân olunmadıkları, misafireten yerleştirildikleri ve onların mesken, inşaat masrafı, hayvan ve ziraat bedeli ve işçileri için 6.954.211 kuruşun lüzumlu olduğu" bildirilmektedir.¹²² Bu nedenle iskânların istenilen düzey ve yoğunlukta yapılamadığı anlaşılmaktadır.

117 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu...*, s.28-29

118 Noel Malcolm, *Bosna...*, s.231

119 Aydın Babuna, *Bir Ulusun Doğuşu...*, s.29

120 H. Yıldırım Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e...*, s.37

121 Kemal Başış, *Osmanlı Devleti'nin...*, s.36

122 B.O.A., İ.DH., 1319.M.7/5 (1319.M.5), 26.04.1901.

Yine “Bosnalı Muharrem” imzalı bir arzuhalde ise Avusturya hükümetinin hicreti yasakladığı ve hükümetin tahammülü aşan şiddetinden halkın feryat figan hicretlerine müsaade istemek için pasaportsuz Dersaadet’e geldikleri belirtilerek, Müslümanların hicretlerine izin verilip verilmeyeceği sorulmaktadır.¹²³ Onun arzuhaline cevaben Muhacirin-i İslamiye Komisyonu Âlisi¹²⁴ Birinci Azalığı’nın tezkiresinde “Bosna kıtasından önceden gelen muhacirin Ankara’da iskân ve istirahatlarının sağlandığı bu arzuhalde birçok Bosnalı’nın da hicret arzusunda olduğu anlaşıldığı, ancak bunlar kabul edilirse Bosna’da İslam nüfus kalmayacağı, bunun da siyaseten caiz olmadığı belirtilerek müracaatlara buna göre cevap verileceği bildirilmiştir.¹²⁵

Gerçekten de göç yasaklanıp Avusturya iyileşmek için bile Bursa kaplıcalarına gitmek isteyenlere gidiş belgesi vermediği gibi ileri gelen Müslümanların defterlere kaydedilerek akşam saat altıdan sonra evlerini terk etmelerinin yasaklandığı görülmektedir.

Ayrıca işgal hükümeti Osmanlı İmparatorluğu’ndaki göçmenlerin Bosna-Hersek’te bulunan mülk ve arazilerini işlemek için geri dönmelerini yasaklamıştır.¹²⁶ Bu tarihten on sekiz yıl önce İstanbul’a göç eden merhum Hersekli Dede Paşazade Osman Paşa ile Merhum Hâkim Bedri İsmet Paşa’nı Dersaadet’te bulunan yetimlerinin Bosna-Hersek’te sahip oldukları çiftliklerin gelirlerini bu tarihten itibaren (18 yıl) alamadıkları görülmektedir. Bu gelirlerin sonuçta başka çiftçiler tarafından alınmakta olduğu görülmektedir.¹²⁷

Neticede Avusturya-Macaristan yetkililerinin açıkladıkları resmi rakamlara göre 1883–1905 yılları arasında 32.625 kişi ülkeden ayrılmış ve 4042 kişi geri dönmüştür. Ancak bu rakamlar resmi izin alan kişileri göstermektedir ki yasadışı yollardan ülkeden ayrılanları veya ilk dört yıl içinde kaçmış olanları içermemektedir.¹²⁸ Babiâli’ye göre ise 1882–1900 tarihleri arasında

123 B.O.A., A.MTZ.BN. 1/30, 1322.3.3 (19.05..1904).

124 Muhacirin Komisyonu ile ilgili geniş bilgi için bkz, K. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.

125 B.O.A., A.MTZ.BN. 1/31, 1322.4.13 (27.06.1904); B.O.A., M.V.109/52,1322.Ra.23 (08.06.1904).

126 Kemal Basiç, *Osmanlı Devleti’nin ...*, s.25

127 B.O.A., İ.HUS,1312.S.12/73 (1312.S.73), 14.08.1894

128 Noel Malcolm, *Bosna...*, s.230

Bosna-Hersek'ten 120.000'den fazla göçmen gelmişti.¹²⁹ Aleksandre Popoviç ise "Balkanlarda İslam" adlı eserinde göçmen sayısını 65.000 olarak vermektedir.¹³⁰

Bu göçmenlerin çoğu İstanbul'da Üsküdar ve Beykoz'daki çiftliklere Rumeli'de ise Üsküp, İşkodra; Anadolu'da ise Ankara ve Bursa civarlarına iskân edilmişlerdir.¹³¹ 1878 yılında Bosna'nın işgaliyle başlayan göç süreci ilhak döneminde (1908) de düşük yoğunlukta da olsa devam etmiştir.

Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan Tarafından İlhakı ve Göçler

5 Ekim 1908'de Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini ilan etti.¹³² Bu ilhakı Osmanlı Devleti Nisan 1909'da 2,5 milyon altın karşılığında tasdik etmek zorunda kaldı.¹³³ Osmanlı ve Avusturya-Macaristan Hükümeti arasında 26 Şubatta akdedilen ve 26 Nisan 1909'da imzalanan protokole göre;

1. Avusturya-Macaristan Hükümeti eski Yenipazar Sancağı hakkında Berlin Muahedenamesi ve 21 Nisan 1879 tarihli mukavelename ile kendisine verilen hukuktan açık surette feragat ettiğini beyan eder.
2. 21 Nisan 1879 tarihli muahedename ile Avusturya ve Macaristan müşterek hükümetinin Bosna ve Hersek hakkındaki kararı aleyhine Babıâli'den icra olunan protesto feshedilerek, Bosna ve Hersek'te oluşturulan yeni halin Osmanlı hükümetince kati surette tanınmıştır.
3. Aslen Bosna-Hersek ahalisinden olup henüz Osmanlı ülkesinde bulunan ve bir de aslen Osmanlı ülkesinin muhtelif kısımları ahalisinden olup Bosna ve Hersek'de seyahat yoluyla veya muayyen surette ikamet eden Osmanlı tebaası, Osmanlı tebaalıklarını korumaya devam edeceklerdir. Bosna ve Hersek ahalisi Osmanlı ülkesine hicrette serbest olacaklar ve geldiklerinde Osmanlı tebaası sıfatıyla kabul edileceklerdir.
4. Bosna ve Hersek'te yaşayan ve ikamet eden İslam ahalisine mezhep ve

129 *Bosna-Hersek ile ilgili...*, s.309

130 Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslam*, Çev. Komisyon, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.s.197

131 Y. H. Ağanoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ...*, s.101

132 Y.Hamzaoğlu, *Balkan Türklüğü...*, s. 138

133 *Bosna-Hersek ile ilgili...*, s.23

ayın, ibadet serbestliği temin edilecektir. Camilerde Müslümanların halifesi sıfatıyla hazretlerine hutbe okunmasına devam edilecektir. Vakıflar hukukuna riayet olunacak ve Müslüman ahalinin din reisleriyle olan münasebetlerine asla karışılmayacaktır.

5. Avusturya-Macaristan müşterek hükümeti bu protokolün tasdiki tarihinden itibaren 15 gün zarfında Bosna ve Hersek emlakinin bedeli olmak üzere Osmanlı lirasıyla iki buçuk milyon vermeyi taahhüt eyler.
6. Avusturya-Macaristan Hükümeti bu protokolün tasdik tarihinden itibaren iki sene zarfında Osmanlı Devleti ile Avrupa devletler hukuku esası üzerine bir ticaret muahedenamesi akdetmeyi taahhüt eyler. Avusturya-Macaristan Hükümeti bu protokolün tasdikinden itibaren 15 gün zarfında Osmanlı gümrük vergisinin % 11 den % 15'e çıkarılmasını onaylar.
7. Osmanlı Devleti'nin posta hizmetinde haiz olduğu hakları tasdiklen Avusturya-Macaristan müşterek hükümeti henüz ecnebi posta haneleri mevcut olmayan yerlerdeki Avusturya-Macaristan posta hanelerini bu protokolün tasdikini müteakip kaldırmayı taahhüt eder.
8. Bab-ı Âli Osmanlı ülkesinde "uhud-ı atika" usulüne son vermek ve yerine devletler hukukunu koymak maksadıyla alakadar olan büyük devletler ile bir Avrupa konferansında Avusturya-Macaristan Hükümeti Bab-ı Âli'ye yardımda bulunacağını şimdiden beyan eyler.
9. Bu protokol tasdik olunacak tasdiknamelerin değerlendirilmesini müteakip icraya konulacaktır. Tasdiknameler süratle ve protokolün tarihinden itibaren iki ay zarfında İstanbul'da teati olunacaktır.

26 Şubat 1909 tarihinde İstanbul'da iki nüsha olarak düzenlen bu protokolün altında Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa, Dışişleri Bakanlığı vekili Gabriel Noradünkiyan ve Avusturya-Macaristan Büyükelçisi Jan Marki Pallavici'nin imzaları vardır.¹³⁴

İlhaktan sonra, Bosna-Hersek Müslümanları Osmanlı makamlarına protesto telgrafları göndermişlerdir. 14 Ocak 1909 tarihli telgrafta; 1877-1878 Savaşı'ndan sonra Bosnalıların uğradıkları haksızlıklar ve Avusturya'nın

¹³⁴ B.O.A., HR. HMŞ. İŞO. 31/13, 1327.S.5 (26.02.1909)

tecavüzleri zikredilerek bütün bunların insaniyet namına kınanması gereken hareketler olduğu belirtilmektedir. Diğer bir telgrafta ise, halkın Bosna-Hersek'in Osmanlı egemenliğinden ayrılıp Avusturya boyunduruğu altında kalmaya hiçbir şekilde katlanamayarak hicret edecekleri belirtilmektedir.¹³⁵

Gerçekten de ilhaktan sonra Avusturya Hükümeti'nin çok ağır ve şiddetli baskılarına tahammül edemeyen birçok Müslüman Bosna'dan göç etmek zorunda kalmıştır.¹³⁶ Göç ve sürgün konvoyları Belgrat'tan Selanike doğru akmaktaydı. Buradan Osmanlı topraklarına yerleştirilmek üzere dağıtılıyorlardı. Bu Müslüman göçü Avusturya-Macaristan için halkı yok etme anlamı taşımaktaydı. Bu halk, Avusturya-Macaristan sosyal ve dini politikası karşısında hoşnutsuzluk gösteriyordu. Avusturya-Macaristan büyükelçisi Kalitze, Babıai'ye göç eden Müslümanları kabul ettirmek için ısrar ediyordu. Çünkü onlar itaat etmiyorlar, ayaklanıyorlardı. Bundan dolayı onlar Avusturya-Macaristan için istenmeyen unsur oluyordu. Fakat Osmanlı Devleti de Bosnalı Muhacirlere yerlerinden ayrılmalarının siyaseten caiz olmadığından vatanlarında kalmalarının haklarında daha hayırlı olacağını bildiriyordu.¹³⁷

1910 yılında tekrar büyük bir göç hareketi olurken *Müslüman İmamlar-Muallimler Teşkilatı* göç edilmemesi için bir çağrı ile harekete geçer. Bu çağrıda şöyle deniliyordu: "bu göç sadece göçmenler için değil aynı zamanda göç etmeyenler için de zararlıdır. Çünkü biz beraber kaldığımız sürece birlik oluruz ve burayı topluca savunabiliriz. Eğer gidip parçalanırsak, dağılırsak sayımızı azaltırsak hakkımızı kazanamayıp kaybedeceğiz. Bundan dolayı her vatansever ve her Müslüman kutsal vazife olarak bütün gücüyle göç etmemek için direnmeli."¹³⁸ 1910 yılında 17.018 kişi göç etmiştir.¹³⁹ Bu göçler neticesinde muhacirlerin iâşe meselesi ortaya çıkmıştır ve bunun için çeşitli tedbirler alınmıştır.¹⁴⁰ Nitekim Anadolu demiryolu güzergâhında iskân edilecek muhacirlerin zaruri masraflarının yirmi iki bin ve inşa

135 Selçuk Günay, "Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İşgali Üzerine Bosnalıların Çektiği Telgraflar ve Düşündürdükleri", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 29, Mayıs 1989, s.47

136 Serbestî, 9 Teşrin-i Sani, 22 Kasım, 1908, no:6, s.1.

137 B.O.A., M.V. 121/15, 1326.N.25 (21.10.1908).

138 Kemal Başçı, Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek ..., s.35

139 Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslam...*, s.197

140 *Bosna-hersek ile ilgili...*, s.30

edilmekte olan evler ve yemeklik ve diğer masraflar için sekiz bin lira gerektiği belgelerde yer almaktadır.¹⁴¹

Bir başka bir belgede, “26 Nisan 1909’da Bosna-Hersek’in Avusturya’ya terki ile Osmanlı Devletine hicretin serbest olduğu ve bunların Osmanlı tebaasından sayıldığı fakat aslen Bosna-Hersekli olup, anlaşma tarihinden önce pasaportlu gelip bir yıl Osmanlı ülkesinde bulunan kişilere Avusturya-Macaristan tebaası gibi muamele olunacağı belirtilerek, bunların haricinde bulunan kişilerin Osmanlı sayılacağı” bildirilmektedir.¹⁴²

Osmanlı Devleti’ne göç etmek durumunda olup maddi olanaksızlıklardan bunu gerçekleştiremeyen Müslümanlara ise Osmanlı büyükelçiliği kanalıyla maddi yardımda bulunulmuştur.¹⁴³

Bu son dönem, 1904 yılından 1914 yılına kadar zorunlu göçlerde 33 424 kişi yer değiştirmek durumunda kalmış, ancak bunlardan sadece 11 198 kişi geri dönebilmiştir.¹⁴⁴ Ancak Balkanlardan Anadolu’ya göç durmayacak ve bu süreç XX. yüzyıl boyunca değişik vesilelerle devam edecektir.

180

Sonuç

Balkanlardan göçler direk olarak Osmanlı Devleti’nin bu bölgeden geri çekilmesiyle ilintili bir olaydır. Bölgenin yeni hâkimlerinin Osmanlı’dan kalan bu halka çok hoşgörülü davrandıklarını söylemek mümkün değildir. Berlin Antlaşması’yla Avusturya’ya terk edilen Bosna Müslümanları gayrimüslim bir idarenin altına girmekten çok memnun kalmamışlardır. Ancak yinede kalmaktan yana tavır aldıkları ve Osmanlı Devleti’nin de bunu desteklediği görülmektedir. Çünkü Boşnakların ve diğer Müslüman unsurların ileri karakol durumundaki bölgede kalması her zaman için politik bir avantaj sağlayacaktı. Ayrıca göçmenlerin yerleştirilmesinin ekonomik faturasının ağırlığının da bu politikanın izlenmesinde etkin olduğu söylenebilir.

Avusturya-Macaristan idaresinin politikaları, dini baskılar, zorunlu askerlik yasasının çıkarılması ve ticari anlamda bölge zanaatkarının ve küçük sa-

141 B.O.A., M.V. 101-/36, 1328.Ş.27 (01.09.1910).

142 B.O.A. DH. MUİ. 67/61, 1328.Ra.25 (06.04.1910).

143 *Bosna-hersek ile ilgili...*, s.30

144 Aleksandre Popoviç, *Balkanlarda İslam...*, s.197.

nayicinin ucuz gelişmiş sanayi mallarıyla rekabet edememesi vb nedeniyle insanların göçe meylettiği görülmektedir.

Bölgesel politikasını Hırvatlar üzerinden yapmak isteyen Avusturya-Macaristan prensip olarak Müslüman göçüne taraftardı. Ancak çok yoğun göçler sonunda Sırp nüfusunun etkin gurup konumuna gelmesi, demografik üstünlük kazanması bu temel politikalarına aykırı idi. Bu nedenle zaman zaman Müslüman göçlerini zorlaştırmaktan geri kalmamıştır.

Avusturya-Macaristan'ın bu zamana göre ve çeşitli gerekçelerle değişen politikası ile Osmanlı Devleti'nin Bosnalı Müslümanların göçlerine stratejik gerekçelerle ilke olarak karşı çıkması bu süreci durduramamıştır. Sonuçta her iki ülkede bir şekliyle bu göçlerin gerçekleşmesinde olumlu rol oynamıştır. Osmanlı Devleti ise bir taraftan 150.000–200.000 arasındaki sayıda göçmeni yerleştirmek için çok ciddi ekonomik problemlerle uğraşmış, diğer taraftan bunların yerleştikleri bölgelerde ortaya çıkan uyum sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Bu dil bilmeme, iklimi adapte olamama vb nedenlerle her zaman kolay olmamıştır.

Demografik olarak ise Balkan göçleriyle Anadolu'daki Müslüman nüfus yoğunluğunu artarken Bosna'da bu İslam nüfus buna paralel olarak azalmıştır. Bu durum kurulacak devletlerin temel karakterini, göç ve göçmen politikasını belirleyecek ana öğe olacaktır.

Avusturya idaresindeki Bosna'da ise geride kalan Müslümanlar arasında ise dinle ilişkisi tamamen kesilen laik olarak tanımlanabilecek kitleler doğdu. Böylece beklide Avrupa İslamının da temelleri atılmış oldu. Dinin özel hayatlarında önemli bir yer tuttuğu kitleler ise reformcu veya gelenekçi olarak ikiye ayrıldılar. Bütün bu fikri hareketlenmeler Müslüman mahalli partilerin ortaya çıkmasına vesile oldu.

Göçlerin Balkanlarda ki siyasi etkisi ise Sırpların demografik üstünlüklerini pekiştirmeleri ve Avusturya'nın her platformda desteklediği Hırvatların siyasi güç kazanımında ileri çıkmalarına neden olmuştur. Ancak bu yeni siyasi güç dağılımı Müslüman-Sırp-Hırvat çekişmesinin derinlik kazanmasına neden olmuştur. Bu çekişmenin yarattığı problemlerin günümüze kadar çözülemediği ve XIX. yüzyılın sonunda yaşanan duruma benzer tarzda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Hırvatistan'ın Cermen nüfuz bölgesi kabul edilerek ayrı bir devlet olarak

derhal tanınmasının yarattığı uluslar arası sarsıntı ve katliamların sonuçları henüz geçmiş değildir.

Osmanlı Devleti açısından göçler; ekonomik maliyetinin yarattığı genel çöküntüye karşın Bursa, Eskişehir örneklerinde olduğu gibi sermaye ve sanatın-becerinin demografiyle birleşmesiyle bazı şehirlerin sosyo-ekonomik çehresi değişti. Sosyal gelişmeler yanında fikri değişim de söz konusu oldu. Entelektüel planda ise etnik ve dil çeşitliliğiyle beraber Rusya üzerinden halkçılık, sosyalizm gibi fikirler Anadolu'ya girdiler. Yenilgilerin entelektüellere maliyeti ise tam bir moral çöküntüsü oldu. Çok sayıda Müslüman göçmenin gelişi imparatorluğun insan coğrafyasını değiştirdi. Bu değişim varis devletlerin ardıl politikalarına ağırlıklı olarak yansdı.

Kaynakça

Yayınlanmamış Arşiv Belgeleri.

B.O.A., Y.E.E. 3/67, 1-156/156-34, 1295.L.5 (3.10.1878).

B.O.A., Y.A.HUS, 367//2, 1314.9.16 (18.02.1897)

B.O.A., Y.A.HUS. 163/29, 23.1.1297 (06.01.1880).

B.O.A., Y.A.HUS, 332/7, 1313.1.18 (11.07.1895)

B.O.A., Y.A.HUS. 169/2, 1299.1.2 (24.11.1881).

B.O.A., Y.A.HUS, 364/34, 1314.8.4 (08.01.1897)

B.O.A., M.V. 225/11, 1299.M.19 (11.12.1881).

B.O.A., Y.A.HUS, 367/2, 1314.9.16 (18.02.1897)

B.O.A., M.V., 109/52, 1322.Ra.23 (08.06.1904).

B.O.A., Y.A.HUS, 353/55, 1314.1.12 (23.06.1896)

B.O.A., M.V. 121/15, 1326.N.25 (21.10.1908).

B.O.A., M.V. 101-/36, 1328.Ş.27 (01.09.1910).

: Bosna-Hersek'ten Anadolu'ya Göçler

B.O.A., A.MTZ.BN.1/15, 1319.4.13 (30.07.1901)

B.O.A., A.MTZ.BN. 1/31, 1322.4.13 (27.06.1904).

B.O.A., A.MTZ.BN. 1/30, 1322.3.3 (19.05.1904).

B.O.A., İ.HUS,1312.S.12/73 (1312.S.73), (14.08.1894).

B.O.A., İ.DH., 1319.M.7/5 (1319.M.5), (26.04.1901).

B.O.A., DH.MUI. 67/61, 1328.Ra.25 (06.04.1910).

B.O.A., Y.MTV. 208/6, 1.8.1318 (25.10.1900)

B.O.A., HR. HMŞ. İŞO. 31/13, 1327.S.5 (26.02.1909)

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516–1919), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara: 1992.

Gazeteler

Serbestî, 9 Teşrin-î Sani (22 Kasım) 1908, Cilt 6, Sayı 1.

Araştırma Eser ve Makaleler

Ağanoğlu, H. Y. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanların Makûs Talihi: Göç*, İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2001.

Adalı, M. "Değişen Balkanlar", *Yeni Türkiye*, Sayı 1, Kasım-Aralık 1994.

Akarşlan, M. *Bosna Hersek ve Türkiye*, İstanbul: Ağaç Yayınları, 1993.

Akçora, E. "Dünden Bugüne Bosna-Hersek", *Türk Dünyası Tarih Araştırmaları*, Sayı 89, Nisan 1994.

Anderson, M. S. *Doğu Sorunu*, Çev. İdil Eser, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Arifi, A. "Gazi Hüsrevbeg Bosna'nın En Büyük Hayırseveri", Çev. E. İbrahim Kadiç, *Yedi İklim*, Sayı 1, Nisan 1992.

Armaoğlu, F. *19.Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789–1914)*, Ankara: TTK, 1999

Aydın, F. ve Pehlivanlı H. “Prof. Dr. Fahir Armaoğlu ile Orta-Asya, Balkanlar ve Türkiye Üzerine”, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Sayı 332, Nisan 1992.

Babuna, A. *Bir Ulusun Doğuşu, Geçmişten Günümüze Boşnaklar*, Çev. Hayati Torun, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000

Basiç, K. *Osmanlı Devleti'nin Bosna-Hersek Müslümanlarıyla Dini İlişkileri (Ayrılıştan 1914'e)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara: 1999.

Bora, T. *Yeni Dünya Düzeninin Av Sahası*, İstanbul: Birikim Yayınları, 1999.

Castellan, G. *Balkanların Tarihi*, Çev. Ayşegül Yaraman, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1993.

Eyicil, A. “Bosna-Hersek”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 36, Eylül-Ekim 1995.

Glenny, M. *Balkanlar 1804–1999*, Çev. Mehmet Harmanlı, İstanbul: Sabah Kitapları, 2001.

Gölen, Z. “19. Yüzyılda Bosna-Hersek'in Nüfusu”, *Toplumsal Tarih*, Sayı 54, Nisan 1998.

Gölen, Z. “1849-1851 Bosna-Hersek İsyanı”, *Belleten*, LXVI/247, Aralık 2002.

Günay, S. “Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İşgali Üzerine Bosnalıların Çektiği Telgraflar Ve Düşündürdükleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 29 (Mayıs 1989).

Hamzaoglu, Y. *Balkan Türklüğü*, Cilt I, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.

İnalcık, H. “Türkler ve Balkanlar”, H. İnalcık, İ. Manisalı ve O. Koloğlu, Haz., *Balkanlar*, OBİV, İstanbul: Eren Yayınları 1993.

İpek, N. *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander, 2006.

İsen, M. "Balkan Müslümanları", *Türk Yurdu*, Cilt 75, Sayı 421, Kasım 1993.

Kafalı, M. "Bosna-Hersek Meselesi", *Türk Yurdu*, Cilt 15, Sayı 95, Temmuz 1995.

Kahramanyol, M. "Balkanlarda Müslümanların Dünyü, Bugünü ve Yarını", *Yeni Türkiye*, Sayı 3, Mart-Nisan 1995.

Kahramanyol, M. *Yakın Tarihimizde Balkanlar'da Müslümanlara ve Türklerle karşı işlenen Katliam ve Sürgünler*. Ankara: 2005.

Karatepe, Ş. "Balkanlar ve Türkiye", *Yeni Türkiye*, Sayı 3, Mart-Nisan 1995.

Karpat, K. H. *Osmanlı Modernleşmesi*, Çev. Akile Zorlu Durukan ve Kaan Durukan, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2002.

Karpat, K. H. *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Çev. Recep Boztemur, Ankara: İmge Kitabevi, 2004.

Karpat, K. *Osmanlı Nüfusu*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kenar, N. *Bir Dönemin Perde Arkası Yugoslavya*, Ankara: Palme, 2005.

Kocabaş, S. *Avrupa Türkiye'sinin Kaybı ve Balkanlarda Panislavizm*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1989.

Kocacık, F. "Balkanlardan Anadolu'ya Yönelik Göçler (1878-1890)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 1, İstanbul: 1980.

Malcolm, N. *Bosna*, Çev. Aşkın Karadağlı, İstanbul: Om Yayınları, 1999.

McCarthy, J. *Ölüm ve Sürgün*, Çev. Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp, 1998.

Ökiç, T. "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı Vasiljeviç Solovjev", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt V, İstanbul: 1973.

Öztürk, O. M. "Türk Dış Politikasında Balkanlar", *Balkan Diplomasisi*,

Ö. E. Lütem ve B. D. Coşkun (der.), Ankara: ASAM Yayınları, 2001

Palairot, M. *Balkan Ekonomileri, 1800–1914*, Çev. Ayşe Edirne, İstanbul: Sabancı Ün. 2000.

Popoviç, A. *Balkanlarda İslam*, Çev. Komisyon, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.

Selver, M. *Balkanlara Stratejik Yaklaşım ve Bosna*, İstanbul: IQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2003.

Shaw, J. S. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt II, İstanbul: 2000.

Todorova, M. *Balkanları Tahayyül Etmek*, Çev. Dilek Şendil, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Topbaş, E. “Balkanlar: Etnik Temizliğin İdeolojik Kaynakları”, *Türk Yurdu*, Sayı 74, Ekim 1993.

186

Turan, M. ve Gürbüz, M. “Yunan Bağımsızlık Düşüncesinin Tarihi Temelleri ve Tripoliçe Katliamı”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, Ankara: İKSAREN, Sayı 1, Yaz, 2006.

Turan, Ö. “Balkan Türkleri’nin Dini meseleleri”, *Yeni Türkiye*, Cilt 2, Sayı 16, Temmuz-Ağustos 1997.

Ülger, İ. K. *Yugoslavya Neden Parçalandı?*, Ankara: Seçkin Yayınları, 2003

